

NAGY NOÉMI

EGY SOHA VÉGET NEM ÉRŐ TÖRTÉNET:
A NYELVI KÉRDÉS KÁRPÁTALJÁN

Fedinec Csilla – Csernicskó István: *Nyelvi kirakós Kárpátaljáról. Történeti és politikai dimenziók (1867–2019)*. Társadalomtudományi Kutatóközpont – Gondolat Kiadó: Budapest, 2020. 213 oldal

Noha „*Kárpátalja nem a világ közepe*”, hiszen hányattatott sorsa mindvégig periférikus helyzetbe kényszerítette, a magyar olvasó szívében mégis kiemelt helyet foglal el, és az ukrán bel- és külpolitika viharaitól hangos napi sajtónak köszönhetően már a nemzetközi közönség számára sem ismeretlen. Ez az ukrainai peremvidék – mely a történelem során annyiszor vált a nagyhatalmak martalékává, különféle államalakulatok részévé – áll Fedinec Csilla és Csernicskó István legújabb közös könyvének fókuszában. A hihetetlenül termékeny történész-nyelvész szerzőpáros több évtizedes munkásságának ismeretében felmerülhet a kérdés, hogy vajon mi újat lehet még elmondani Ukrajna nyelvpolitikájáról vagy a kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetéről. A kimondatlan felvetésre már az előszóban választ kapunk, amelyből kiderül, hogy a szerzők több mint tízéves közös munkájuk „mozaikjait” újraértékelve, korábbi írásait is felhasználva a jelen kötetben egyfajta szintézist kínálnak a térség zavaros nyelvpolitikai eseményeiről.

A figyelemfelkeltő cím – „*nyelvi kirakós*” – némileg megtévesztő, hiszen egyrészt mozaikszerű felépítést, másrészt játékosságot sugall, ám a szerzőpáros művére teljesen egyik jellemző sem áll. A kötet kronológiai íve a dualizmus korától napjainkig gyakorlatilag töretlen *Az Osztrák-Magyar Monarchia öröksége* c. első fejezettől az ötödik, *Az ukrán úton* c. fejezet végéig. Noha az időbeli folyamatosságot néhol megtörik az adott résztema szempontjából fontos kitekintések (például a második világháború utáni szovjet korszakot ismertető *Szovjet szocialista imágó* című részben a Szovjetunió nyelvpolitikájának általános ismérveiről is képet kapunk, egészen 1917-től 1989-ig), de alapvetően egy egységes, logikai és időrendi szempontból egymásra építkező fejezetekből álló kötetről van szó. A mozaikosságot az utolsó két fejezet képviseli, amelyek tartalmi szempontból jogosan képeznek különálló egységet: a *Formai követelmények* Ukrajna alkotmánybíróságának nyelvi vonatkozású döntéseit, a *szárműzött Lenin* az ukrán nemzetpolitikát mutatja be.

Ami a játékoságot illeti, bár a mű nem nélkülözi a humort¹ és az iróniát (gondoljunk csak a 2012-es nyelvtörvény elfogadásának botrányos körülményeire vagy a „kommunizmustalanító törvéncsomag” részeként megvalósuló településnév-változtatási kampány komikus fordulataira²), a szerzők egy tudományos szempontból igen komoly, a nyelvi kérdést érintő számos társtudomány eredményeit felhasználó, részletes jegyzetapparátussal ellátott, terjedelméhez képest meglepően alapos munkát tettek le az asztalra. Csalatkozik tehát az, aki a könyv főcímét olvasva, vidám betűkkel kirakott fedlapjára pillantva, avagy a színes(!) térképek és táblázatok között lapozgatva könnyű olvasmányra számít. Ez a csalódás viszont határozottan kellemessé válik, amint az olvasó rájön, hogy Kárpátalja történeti, politikai, szociolingvisztikai és nyelvi jogi dimenzióit mélységében feltáró, forrásokban gazdag „kincsesbányát” tart a kezében. Ha a trükkös címválasztás az ára annak, hogy minél többen „bekapják a horgot” és elolvassák Fedinec Csilla és Cserniczkó István könyvét, ám legyen!

A szerzőpáros magabiztosan vezet végig másfél évszázad történeti-politikai és nyelvi-kulturális viharain. Érdekes módon annak ellenére, hogy az egyes fejezetek egyértelmű kronológiai láncba illeszkednek, egymástól függetlenül is jól érthető egységeket képeznek. Ennek az a magyarázata, hogy a szerzők minden fejezetben visszautalnak az előzményekre és gyakran tesznek hosszabb-rövidebb összegző megállapításokat.

Az első fejezetből (11–48. o.) megtudhatjuk, hogy Kárpátalja az Osztrák-Magyar Monarchián belül a Magyar Királyság északkeleti csücske, Európa sajátos „köztes tereinek” egyike volt, mely egészen 1918-ig nem tartozott egységes közigazgatás alá, hanem több vármegye (elsősorban Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros) osztozott rajta. A magyarság a dualizmus korában államszervező pozícióban, de számbeli kisebbségben volt, és ez napjainkig nem változott. A térség három másik fő etnikumát a ruszinok, a cigányok és a zsidók jelentették (utóbbiak ma már csak elenyésző számban élnek a régióban, a romák pedig ma is periferikus helyzetben vannak). Közös nyelvről Kárpátalján soha nem lehetett beszélni, és a makroszinten többnyelvű térség mikroszinten jóval kevésbé volt sokszínű; a lakosság kétharmada ma is egynyelvű. A nyelvpolitikával foglalkozó kutató számára különösen fontos megállapítás, miszerint „a 19–20. század fordulóján a centrumoktól távol lévő régióban a nyelvek közötti hierarchikus viszonyokat sokkal inkább a regionális és lokális többség–kisebbség viszony, a nyelvek helyszíni hasznossága befolyásolta és nem az állami nyelv- és oktatáspolitiká” (44–45. o.).

1 Lásd a kötet hátoldalán szereplő viccet: „Hány nyelvet ismer? Hármat: beszél, olvas, ír az anyanyelvén.”

2 Személyes kedvencem a huszti járásban található Zsovtneve község önkormányzatának furfangos érvelése, miszerint a névváltoztatásra esetükben semmi szükség, hiszen a település nem a nagy októberi szocialista forradalomról, hanem a helyi, jellegzetesen sárgás színű agyagos talajról kapta a nevét. Az ukrán nyelvet nem bíró olvasók részére a szerzők természetesen (itt és másutt is) elmagyarázzák a szójáték lényegét. A trükk egy próbát megért, azonban sajnos nem segített a település sorsán, amelyet végül Zaberezs névre kereszteltek át. (192. o.)

A második fejezet (49–68. o.) a Csehszlovák Köztársaságban új hazára találó Kárpátalja nyelvi helyzetét és az újonnan konstruált államalakulat nyelvi dilemmáit mutatja be, melyek nem kismértékben abból fakadtak, hogy „*a térség új állami konfigurációja annyira sem felelt meg az etnikai elvnek, mint amennyire azt a demográfiai adottságok lehetővé tették volna*” (51–52. o.). Roppant tanulságos, hogyan szolgálta a csehszlovák nyelv megteremtése az új állam politikai önigazolását, mint ahogy az is, hogyan alakult az egységes kárpátaljai szláv nyelv megteremtésére irányuló ruszinofil, ruszofil és ukranofil irányzatok közötti frontvonal. Tudniillik, hiába támogatta a kormányzat az államnyelv oktatása mellett az anyanyelvi oktatást is, a gyakorlatban leküzdhetetlen problémának bizonyult, hogy a Kárpátalján törvényileg meghatározott hivatalos nyelvnek a korszakban három változata is volt. Így aztán a „*ruszinok egyes iskoláiban (nagy)orosz, másokban ukrán nyelven oktattak, s voltak olyan intézmények is, ahol a helyi ruszin nyelvjárást használták tannyelvként*” – ahogy lenni szokott, „*a helyi tanerő nyelvtudásától, nyelvi orientációjától*” függően (65. o.).

A nyelvtervezés körüli polémia áthúzódott a magyar revízió időszakába is (69–92. o.). Az 1938–39-es események következtében a mai Kárpátalja területének déli, magyar többségű sávját betagolták a vármegyerendszerbe, a zömében ruszinok lakta hegyvidéket pedig Kárpátaljai Kormányzóság néven szervezték meg. Bár a beígért közigazgatási autonómia elmaradt, a jogszabályok megteremtették a ruszin/rutén/magyar–orosz nyelv hivatalos használatának lehetőségét – természetesen a magyar államnyelv mellett. *A ruszin-kérdés újraértelmezése a revíziós korszakban* c. fejezet nemcsak a ruszin nyelvten megalkotásának bonyodalmain elemzi mélységében, de jogtörténeti szemmel nézve is figyelemre méltóan mutatja be a korszakban elfogadott jogszabályok rendelkezéseit és végrehajtási tapasztalatait.

A második világháború után Kárpátalja Szovjet-Ukrajnához került, és az államváltás ezúttal is nyelvpolitikai irányváltással járt. A *Szovjet szocialista imágó* c. rész (93–118. o.) különösen fontos ahhoz, hogy a mai ukrainai nyelvpolitika motivációit megértsük. Ugyan a Szovjetunióknak nem volt *de jure* államnyelve és elméletben minden nemzetiség és nyelv egyenlő jogokkal rendelkezett, a birodalom *lingua francája* az orosz volt, az egyes tagköztársaságokban pedig a nemzeti nyelv dominanciája érvényesült. Az 1917-es puccsal hatalomra jutott bolsevik rezsim hamar felismerte, hogy „*az etnolingvisztikai nacionalizmust nem lehet figyelmen kívül hagyni a kommunizmus felé vezető úton*” (101. o.). Ennek megfelelően a szövetségi köztársaságok – így az Ukrán SZSZK is – kvázi nemzetállamként működtek a Szovjetuniókn belül, nem könnyítve meg a kisebbségi közösségek és nyelvek helyzetét. Ami Kárpátalját illeti, itt a „*magyar nyelv leggyakrabban a szovjet propaganda hordozójaként jelent meg a korszak nyilvános terében*” (115. o.). A magyar tannyelvű iskolák továbbra is működhettek, sőt, azokban az ukránt tantárgyként sem kellett tanulni – szerepelt viszont az órarendben az orosz. A hivatalokban ellenben magyarul írt kérvényeket nem fogadtak el, így a magyar nyelv használata az oktatás, a média és a magánélet színtereire szűkölt.

A független ukrán állam „*a gyarmatosítók és a megszállók asszimilációs politikájának megfordításában*” látta és látja a nyelvpolitika alapvető funkcióját (105. o.), ami már önmagában sokat elárul az 1991 utáni korszak eseményeiről. A szerzők egyik legfontosabb megállapítása, hogy a „*nyelvkérdés megoldatlansága szoros összefüggésben van a nemzetépítés sikertelenségével*” (119. o.). Ezt a tételt igazolandó, *Az ukrán úton* c. fejezet (119–149. o.) lépésről lépésre, igen szemléletesen mutatja be a nemzetállami törekvések útvesztőit, a helyenként tragikomikus vagy botrányos fordulatokba torkolló vitákat, a nemzetközi közvélemény figyelmét is felkeltő nyelvtörvények és törvénytervezetek hosszú sorát. A nyelvpolitikai törésvonal – nagyon leegyszerűsítve – az ukrán államnyelv pozícióját körömszakadtáig védők, valamint a kisebbségi nyelvek (beleértve az orosz) jogi státuszának és használatának erősítéséért kardoskodók között húzódik.

Az állami nyelvpolitikának – a nemzetközi szervezetek különféle szakértői testületeinek egyöntetű véleménye szerint – nem sikerül megtalálnia a kényes egyensúlyt, és a mérleg nyelvét „*az alkotmány öre*” is egyértelműen az egyik irányba húzza. Amint a szerzők fogalmaznak, Ukrajna alkotmánybíróságának határozatai „*primordiális viszonyt alakítottak ki az ukrán mint államnyelv, valamint az ukrán állam és az ukrán nemzet között, ahol az államnyelv Ukrajna mint állam létének egyik legfőbb összetevőjévé válik. Az államnyelv a jogász testület értelmezésében elveszíti elsődleges kommunikációs és identitásjelölő funkcióját, és az állam [...] jelképeivel (zászló, címer, himnusz) azonos súlyú szimbólumként jelenik meg, szakrális tartalommal telítődik*” (172. o.). Többek között ezeket az ítéleteket mutatja be a *Formai követelmények* c. fejezet (151–174. o.), miközben korábban nem említett nyelvhasználati színterekre is kitér (pl. filmügy). Ez, valamint az utolsó, *A száműzött Lenin* c. rész (175–200. o.) kilógnak a kronológiai sorból, sőt, az utóbbi atekintetben is kakukktojás, hogy nem kifejezetten nyelvi kérdésekkel, hanem emlékezetpolitikával foglalkozik. Tekintve azonban, hogy az emlékezetpolitika a nemzetpolitika részének tekinthető, s az ukrán nemzetpolitikáról tudjuk, mennyire szorosan összefügg a nyelvpolitikával, mindenképp indokolt volt ezeket az aspektusokat is belevenni a kötetbe.

A könyv végén összegző fejezet – szándékosan – nincs, csak egy disztópikus hangulatú zárszó: „*a szovjet múlt terheit megöröklő 21. századi Ukrajna egyszerre küzd a múlt és jelen megosztó démonaival az európai út nevében*” (200. o.). A kerek, lezárt történeteket kedvelő olvasó nehezményezheti az összefoglalás hiányát, de a szerzők bevallott célja éppen az volt, hogy megmutassák: „*ez a történet nem statikus, hanem dinamikus, változó, élő, nincs nyugvópontja, csak közbeiktatott »pihenők«*” (9. o.). Annyi mindenképp elmondható, hogy az ukrániai nyelvi helyzet részletes bemutatásával Cserniczkó István és Fedinec Csilla meggyőzően igazolják azt – a szociolingvisztikában már viszonylag régóta alaptételnek számító – megállapítást, miszerint a nyelvi konfliktusok a valóságban szinte sosem nyelvi, sokkal inkább társadalmi, gazdasági, politikai eredetűek. Ebből következik, hogy sajnos legtöbbször a

nyelvpolitikai döntéseket sem nyelvészeti, hanem politika-ideológiai megfontolások motíválják.³ Napjaink eseményeinek tükrében pedig valóban úgy tűnik, ez egy soha véget nem érő történet, újabb és újabb fordulatokkal, így tehát: izgatottan várjuk a folytatást az ukrán nyelvpolitika napi krónikásaitól!

3 Bár nem vagyok nyelvész, de jómagam is erre a következtetésre jutottam két kelet-közép-európai (Ausztria, Magyarország), illetve három nyugat-európai állam nyelvpolitikájának jogtörténeti szempontú vizsgálata alapján. (Lásd: Nagy Noémi: *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma: Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében*. Dialóg Campus Kiadó: Budapest, 2019.)